sciendo
DOI 10.2478/jazcas-2022-0027

OBČIANSKA RÉTORIKA A SOCIÁLNA INKLÚZIA[1]

ALENA BOHUNICKÁ
Filozofická fakulta, Univerzita Komenského, Bratislava, Slovensko

BOHUNICKÁ, Alena: Civic rhetoric and social inclusion. Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics), 2022, Vol. 73, No 1, pp. 51 – 64.

Abstract: The subject of the study is *current civic rhetoric* with regard to the inclusive rhetorical mechanisms employed in it. In classical rhetoric, we rely on the Aristotle's deliberative type of rhetoric. We are interested in the citizen's predisposition for involvement in deliberation (deliberative competence including its rhetorical aspect), the identity of rhetorical deliberative subjects, as well as the rhetorical procedures and genres in civic rhetoric. We work on the assumption that inequality of deliberation actors is the impetus for the creation of inclusive rhetoric. In this paper we distinguish three functions of inclusive rhetoric: (1) *coordination function* (coordination of various individual or group interests, opinions, intentions), (2) *compensatory function* (compensating for knowledge, information and other deficits) and (3) *solidarity function* (strengthening collectivity as a prerequisite for the influence and success of proposals in the negotiation phase of civic rhetoric. These particular functions characterize inclusive rhetoric in the public debate phase of civic rhetoric (i.e., deliberation in its own sense). We characterize and illustrate them through the rhetorical speeches and deliberative practices of the founder of the civic initiative IG24.

Key words: civic rhetoric, deliberative rhetoric, vernacular rhetoric, collectivity, social inclusion, inclusive rhetoric

1. ÚVOD

Pre každú disciplínu s dlhou životnosťou je zákonite potrebná obnova. Momenty regenerácie možno sledovať aj v dvetisíc rokov starej rétorike – a to v rovine výrazových prostriedkov, žánrov, ale aj funkcií, ktoré v danej dobe napĺňa. Jozef Mistrík, ktorému venujeme tento príspevok s odkazom na jeho nezastupiteľný prínos v oblasti rétoriky, hovorí dokonca o renesancii rétoriky v 2. polovici 20. storočia (porov. Mistrík 1980, s. 7). Túto dobu považoval za éru informačnej explózie a pred rétorikou stála podľa neho výzva prispieť k rozširovaniu vedeckých poznatkov a informácií. O tom, že J. Mistrík pripisoval veľký význam náučno-informačnej funkcii rétoriky, svedčí i fakt, že vyčlenil vo svojej dobre známej a v česko-slovenskom okruhu najväčšmi citovanej klasifikácii rečníckych prejavov zvlášť *náučné prejavy* ako jednu z troch kategórií popri prejavoch *agitačno-propagačných* a *príležitostných* (Mistrík 1980, s. 179).

[1] Táto práca bola podporená Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVV-18-0176 *Sociálna inklúzia kultiváciou používania jazyka*.

Začiatok 21. storočia kladie pred rétoriku nové úlohy. Tie sú okrem iného späté s vývinom (a dozrievaním) občianskej spoločnosti. Jednak sa výrazne otvoril verejný komunikačný priestor, vystupujú v ňom účastníci s rôznym vzdelanostným, morálnym, sociálnym profilom a pôvodom, jednak sa v rozhodovaní o veciach verejných zväčšuje význam „hlasu zdola". Narastá rozsah i dosah tej časti rétoriky, ktorú možno označiť ako občianska rétorika[2]. Predmetom nášho záujmu sú také prejavy v občianskej rétorike, ktoré súvisia s inkluzívnosťou, začleňovaním nerovnakých a nerovnocenných subjektov do komunikácie o verejných záležitostiach a rozhodovania o nich. Súčasťou príspevku je aj výklad pojmov, ktoré pomáhajú teoreticky uchopiť oblasť občianskej rétoriky.

2. ANTICKÁ DELIBERATÍVNA RÉTORIKA

Pri občianskej rétorike vstupujeme do oblasti rečníctva s dlhodobou tradíciou, pretože, ako pripomína J. Mistrík vo svojej významnej monografii *Rétorika* (1980, s. 9), rétorika je historicky spojená práve s presvedčovaním v rámci občianskeho života. Jej vznik je príčinne spätý s rozvojom demokratických spoločenstiev, v ktorých na jednej strane existuje potreba získať spoločenský vplyv na obyvateľstvo rôzneho pôvodu a majetkových pomerov, na druhej strane stojí právo tohto obyvateľstva, teda občanov, aktívne sa zapojiť do politického života, zúčastniť sa debaty o verejných záležitostiach a rozhodovať o nich. Ako v historických súvislostiach uvádza I. Ripka, „demokratický prevrat v gréckych osadách na Sicílii v 5. storočí pred n. l. umožnil každému slobodnému občanovi verejne vystupovať v občianskych i politických záležitostiach. Vtedy sa začala rozvíjať rétorika" (Ripka 2014, s. 18). Občianska tematika je preto dominantná v klasických dielach antickej rétoriky od Aristotela, Cicera, Kvintiliána a možno to tvrdiť aj o vybraných dialógoch od Platóna.

Antická rétorika poskytuje aj kľúčový pojem, ktorý sa hodí pri výklade súčasnej občianskej rétoriky, a tým je *deliberatívnosť*. Vo svojej typológii rečníckych prejavov vyčleňuje Aristoteles okrem *judiciálnych* (súdnych) a *epideiktických* (oslavných) rečí aj *deliberatívny typ*[3] rečníckych prejavov. Užitočné bude pripomenúť si pôvodné vymedzenie tohto druhu rečníctva. Podľa Aristotela (2009, s. 39 – 63) je

[2] Spojenie *občianska rétorika* nefiguruje v sústave termínov, ktoré využívala doterajšia slovenská teória, jeho výklad je súčasťou tejto štúdie. Na okraj možno spomenúť, že v slovenskej teórii sa vyskytuje pojem *civilná rétorika*, ktorý sa môže zdať príbuzný pojmu občianska rétorika. D. Slančová (2000) používa pojem civilná rétorika s odkazom na výrazovú (štylistickú) stránku prejavu, vystihujúc taký spôsob prejavu, ktorý sa vyznačuje nestrojenosťou, nenútenosťou v opozícii k citeľnej okázalosti a viditeľnému používaniu rétorických figúr a taktík.

[3] Gr. *genos symbouleutikon*, lat. *genus deliberativum*. V slovenčine uprednostňujeme internacionalizmus *deliberatívna rétorika*, hoci v slovenskom preklade Aristotelovej *Rétoriky* (2009) zvolil prekladateľ Peter Kuklica termín *rokovacia reč* (ako pendant k deliberatívnej reči). V ďalšej časti nášho textu nebudeme používať termín rokovacia reč, lebo výraz *rokovanie* zužuje obsah toho, čo rozumieme *deliberáciou*. Deliberáciu a rokovanie nepoužívame ako synonymné pojmy.

podstatou deliberatívnych rečí to, že majú povzbudiť niekoho k činnosti alebo naopak, odradiť ho od činu; rečník teda presviedčaním nabáda na niečo lepšie alebo odhovára od toho, čo považuje za horšie. Predpokladá pritom, že pri voľbe toho, čo považuje človek za lepšie, alebo naopak, pri snahe vyvarovať sa toho, čo je zlé, sa riadi rámcovým cieľom, a tým je to, že chce byť šťastný (mať dostatok toho, čo potrebuje, na čom mu záleží – či už je to bohatstvo, vzdelanie, deti, zdravie alebo iné). Dobré sú potom činy, ktoré sú užitočné a ktoré vedú k týmto želaným hodnotám. Rozpory vznikajú nielen v tom, čo považujú rôzne strany za dobré, ale často v tom, čo z toho je lepšie a aké činy vedúce k cieľu sú užitočnejšie.

Deliberatívne reči sú orientované hlavne na budúcnosť a predmetom presviedčania v nich sú otázky, ktoré sa priamo vzťahujú na subjekty presviedčania a ktorých riešenie tieto subjekty majú vo svojej moci (teda nie udalosti, ktoré sa už stali alebo sa v budúcnosti nevyhnutne stanú). Tieto otázky však nie sú osobné, ale ide o predmet verejného záujmu. Konkrétne otázky, o ktorých hovoria rečníci v deliberatívnych rečiach, vyplývajú z aktuálneho dobového diskurzu; Aristoteles uvádza také príklady, ako sú príjmy, vojna a mier, obrana krajiny, vývoz a dovoz a zákonodarstvo (2009, s. 42). Tradične sa deliberatívny typ rečí spája hlavne s politickými prejavmi, ktoré sú typicky realizované na zhromaždeniach, pričom môže ísť aj o reč medzi jednotlivcami.

Toto pôvodné vymedzenie deliberatívnych rečí nás upozorňuje na niekoľko znakov, ktoré budeme mať na zreteli aj v ďalšom texte pri uplatnení pojmu deliberatívnosť v súvislosti s rétorikou. Sú nimi: 1. zvažovanie alternatív, 2. rozprava ako realizačná forma zvažovania, 3. otázky verejného záujmu ako predmet zvažovania, 4. užitočnosť (nie pravdivosť) ako cieľ, 5. subjektovosť (riešenie má byť dobré pre individuálny či kolektívny subjekt a je ním ovplyvniteľné). V ďalších častiach nás bude zaujímať, aké sú rétorické predpoklady občana na zapojenie sa do deliberácie[4], aká je v súčasnosti identita rétorických subjektov ako participantov deliberácie, aké sú súčasné rétorické procedúry, praktiky a útvary, ktorými sa deliberácia uskutočňuje.

3. DELIBERATÍVNY OBRAT V SÚČASNEJ SPOLOČNOSTI

Deliberatívnosť je aj pojem, ktorý sa ukazuje byť nosný pri charakterizovaní súčasných demokratických spoločenstiev. V odbornej literatúre (napr. Dryzek 2002) sa hovorí v súvislosti s koncom 20. storočia o deliberatívnom obrate, ktorý nastáva aktívnym zapojením sa občanov do verejného života a rozhodovania o verejných záležitostiach. Verejná rozprava nie je vecou elít, ktoré sú na ňu zvlášť poverené, ale zapája sa do nej občianska spoločnosť v celej šírke. Sprievodným prejavom je to, že okruh participantov verejnej komunikácie sa rozpína a zároveň diferencuje zapojením nerovna-

[4] Deliberáciu na úvod špecifikujeme v súlade s výkladom J. Plichtovej ako verejnú a otvorenú rozpravu (Plichtová 2010, s. 516).

kých a nerovnocenných subjektov do riešenia spoločenských otázok, ktoré sú im bližšie i vzdialenejšie, i takých, ktoré sa na ne priamo nevzťahujú. Jana Plichtová (2010, s. 519) vníma túto inkluzívnosť ako pozitívny príznak deliberácie ako verejnej a otvorenej rozpravy, pretože pomáha udržiavať samotné demokratické hodnoty, podporuje inovatívnosť v spoločnosti, vedie k pretváraniu osobných a skupinových záujmov na záujmy zdieľané širším spoločenstvom (aj tými, s ktorými sa bezprostredne nespájajú), a napokon má dosah aj na identitu občanov v tom, že táto sa nielen utvrdzuje, ale i pretvára v interakcii s inými identitami a spoločenskými podmienkami.

Súčasné smerovanie v sociálno-politickej praxi zachytáva aj z lingvistických pozícií Juraj Dolník, ktorý hovorí o tendencii k radikalizácii demokracie a túto tendenciu zobrazuje ako expanziu, gradáciu a eskaláciu demokracie (Dolník 2021, s. 21). Pojmy zachytávajú stav, v ktorom dochádza k rozšíreniu individuálnej slobody na všetky sociálne vrstvy, vytvárajú sa možnosti slobodného prejavu vo všetkých spoločenských sférach a ku všetkým otázkam verejného diania. Uvoľňujú sa obmedzenia v slobodnom konaní jednotlivcov, verejný priestor sa otvára a liberalizuje. Rôzne nástroje uľahčujúce vstup do komunikácie vo verejnom priestore podporujú aj participáciu a angažovanosť na verejnom živote. Tá sa stupňuje do takej miery, že sa stáva kultom.[5]

Takýto vývin demokratických spoločenstiev, ktorý sa zachytáva pojmami deliberatívna demokracia alebo inde radikalizácia demokracie, podporený komunikačnými technológiami, upevňuje podmienky na revalváciu práva na vyjadrenie názoru a sebavyjadrenia vo všeobecnosti. To má spoločenský zmysel vtedy, ak vyústením nie je manifestácia a potvrdzovanie subjektu, jeho bezhraničná sebarealizácia, ale ak je ním sociálna inklúzia – prekonávanie nerovností, rozširovanie možností porozumenia iným subjektivitám, ich aktívne začlenenie do oblastí života, na ktoré ich predstavitelia nie sú záujmovo, profesijne, rodovo či inak „akreditovaní".

4. DELIBERATÍVNA KOMPETENCIA JEDNOTLIVCA

Deliberatívna demokracia a s ňou súvisiace možnosti názorovej slobody a jej prejavu, ako aj angažovanosti na mienkotvorbe vytvárajú na občanov špecifické nároky. J. Plichtová tieto nároky popisuje ako tlak na občanov, „aby vymedzili svoju pozíciu, zdôvodnili ju a obhajovali, čo stimuluje ich kritické myslenie a politickú gramotnosť (…)." (Plichtová 2010, s. 518). Primeraná orientácia v spoločensko-politickom dianí, schopnosť kriticky zvážiť dostupné informácie a názory, zaujať po-

[5] Toto potvrdzuje aj pozorovanie O. Orgoňovej, ktorá opisuje, ako dochádza v podmienkach vyhrocujúcej sa demokracie k angažovaniu sa predstaviteľov rôznych societ v pozícii „občianskych aktérov". Laici sa zúčastňujú na diskurze v tradične odborných sférach či v mediálnej sfére, vyjadrujú sa k odborným otázkam, tvoria žánre typické pre odborníkov, čím sa formujú nové sociálne vzťahy medzi „neštandardnými novými partnermi v komunikácii (...) a vzniká priestor na rozsiahlejšie vyrovnávanie medzi donedávna ‚nerovnými' spoločenskými skupinami" (Orgoňová 2021, s. 270).

stoj a zdôvodniť ho sú zároveň základné predpoklady zapojenia sa občana do procesu deliberácie. Prebytok názorov v mediálnej sfére je stimulom na neustále zvažovanie za a proti a formovanie si postoja vo vzťahu k aktuálnym témam verejného diskurzu, ktoré v rôznej miere zasahujú do bežného života jednotlivca a týkajú sa ho priamo alebo sprostredkovane. Ide aj o také témy, ktoré subjekt sám nevyhľadáva a nie je iniciátorom potreby ich riešenia (sú to také témy, ako klíma, očkovanie, migranti, práva sexuálnych menšín a iné, ktoré sú súčasťou aktuálneho verejného diskurzu a nastoľujú ich iné záujmové skupiny). Christian Kock a Lisa S. Villadsen (2012) v tejto súvislosti hovoria o *vnútornej deliberácii.* Týmto pojmom upozorňujú na fakt, že účasť na deliberácii nepredstavujú len vonkajšie prejavy, keď subjekt vystupuje v role rečníka, ale aj prípady, keď sa občan nachádza v pozícii recipienta a ako poslucháč verejných debát, konzument obsahu sociálnych sietí, televízny divák či čitateľ tlače sa zapája do deliberácie.

Z týchto poznatkov možno vyvodiť, že podmienkou úspešného vysporiadania sa občana s rolou deliberatívneho subjektu je formovanie súboru predpokladov, ktorý možno označiť ako *deliberatívna kompetencia* jednotlivca. Tú definujeme ako schopnosť zapojiť sa do otvorenej rozpravy o verejných záležitostiach na základe primeranej orientácie v spoločensko-politickom dianí, poznania dostupných alternatív, kritickej reflexie informácií a názorov, ktorými je subjekt obklopený, na základe sformovania vlastného stanoviska a jeho zdôvodnenia, ale i otvorenosti chápať spôsob uvažovania a konania iných subjektov. Ako aktívny aktér demokracie má subjekt možnosť vystupovať aj ako *deliberatívny rétorický subjekt*. Rétorika má v deliberatívnej kompetencii dvojaké zastúpenie:

1) Optimálne je, ak je jednotlivec pripravený ako rečník vstúpiť do rozpravy o verejných veciach, vyjadriť a zdôvodniť svoje postoje a následne presadzovať vytýčené zámery. Rétorika poskytuje osvedčené výrazové prostriedky, kompozičné postupy, ako i argumentačné techniky pri uplatňovaní vplyvu.

2) Jednotlivec sa interpretačne vyrovnáva s persuazívnymi aktami, ktoré ho obklopujú, a to i v procese tzv. *vnútornej deliberácie*. Rétorika vedie ku kultivovaniu schopnosti orientovať sa v názorovej rozmanitosti previazanej na diferencované záujmové skupiny, pohotovo odkrývať korektné i nekorektné ovplyvňovacie stratégie, ktoré sú voči jednotlivcovi uplatňované, a na základe toho jasnejšie formovať svoj postoj a vymedzovať pozíciu v sporných záležitostiach.

5. IDENTITA RÉTORICKÉHO SUBJEKTU

V súčasnosti sa do pozornosti dostávajú tzv. *emancipačné* aspekty rétoriky v spoločnosti (porov. Kock – Villadsen, 2012). To predstavuje istý odklon od tradičného chápania rétoriky ako nástroja vplyvu zhora, umenia rečníka vnímaného ako autority (nech už je ním učiteľ, politik alebo vedec). Emancipačnú stránku rétoriky predstavujú „hlasy zdola“, rétorické prejavy vymaňovania sa zo status quo, z nastoleného poriad-

ku. Sú to prejavy, ktorými občianske subjekty uplatňujú svoje právo na vyjadrenie názoru a slobodnú sebarealizáciu. Deliberatívnu rétoriku tak v súčasnosti predstavujú jednak prejavy rečníkov v tradičnom zmysle (napr. politikov na parlamentných zhromaždeniach), ale i vyjadrenia a prehovory ďalších rétorických subjektov, ktoré sa zapájajú do procesu deliberácie z viac či menej viditeľných pozícií: sú to predstavitelia občianskych zoskupení prihovárajúci sa verejnosti prostredníctvom kanálov YouTube, investigatívni novinári poskytujúci rozhovory a prednášky o rozpracovaných spoločenských témach, bežní občania, ktorí sa navzájom ovplyvňujú a formujú si názory medzi sebou v každodenných interakciách. Mnohí z týchto subjektov sú bez predchádzajúcich rečníckych skúseností (vypuklým príkladom je zavraždený novinár Ján Kuciak, ktorého rečnícka schopnosť bola v úplnom protiklade s jeho novinárskou šikovnosťou, čo dokladajú jeho zdokumentované rečnícke vystúpenia[6]). Tradične vydelená deliberatívna rétorika z Aristotelovej typológie teda zahŕňa dnes okrem školenej (typicky politickej) rétoriky aj masívny podiel rétoriky laikov.

Tento rozsah účastníkov a foriem, ktoré sú považované za rétoricky relevantné, predpokladá posun v rétorike ako disciplíne. Súčasná teória rétoriky reaguje na metodologické impulzy v spoločenských vedách. Gerard A. Hauser (2008, s. 1 – 2) si všíma, že od polovice 20. storočia dochádza pod vplyvom prebiehajúcich „obratov" v spoločenských vedách (dominantne pod vplyvom diskurzného obratu) k prehodnocovaniu kľúčových kategórií rétoriky. Za rétoricky relevantný sa považuje aj hlas, ktorý nemá prístup k oficiálnym fóram, ktorý nepatrí líderskej osobnosti, či taký, ktorého spôsob vyjadrenia nemá formu verejného prejavu či formálnej reči. S tým sa presúva aj ťažisko teoretického záujmu rétoriky z kompozičnej stránky a procesu tvorby vplyvných prejavov na socio-kognitívnu stránku rétorických aktov ako súčasti sociálnej praxe. Posun perspektívy nazerania z produkcie na sociálnu performanciu má za následok istú decentralizáciu privilegovanej pozície rečníckeho prejavu. Do popredia sa dostávajú nové výskumné otázky súvisiace s konštruovaním sociálnej identity a reality v procese rétorických výmen, pričom tieto rétorické výmeny nepredstavujú ucelené a komplexné „rečnícke prejavy", ale fragmentarizované súčasti diskurzu, ktoré patria do sféry každodenných interakcií, a aktéri týchto výmen sa už nedajú popisovať v kategóriách „rečník", „publikum". Príkladom týchto rétorických fragmentov diskurzu sú práve prejavy občianskeho aktivizmu. Ide o rétorické akty neprofesionálnych rečníkov, občanov, ktorí vstupujú svojím prejavom do sféry verejných vecí, oslovujú aj štátnu moc. Sú to často zástupcovia neziskových organizácií, združení, ale i jednotlivci, ktorí v rámci presadzovania istej veci produkujú reťaz vzájomne prepojených rétorických aktov, ktorých účinok sa znásobuje práve nadväznosťou, rekurentnosťou a cirkulovaním v obehu (zdieľaním). Tieto nie profesionálne, občianske prejavy sa typicky vyznačujú štylistickou kvalitou civil-

[6] Ukážkou je prezentácia – storytelling k téme Panama papers, dostupné na: https://www.youtube.com/watch?v=3BAVafHeyOU

nosti (porov. vyššie spomenutý termín civilná rétorika): sú nestrojené, monotónne, ale často i intonačne nezvládnuté, obsahujú rušivé neverbálne prejavy, v istom zmysle tak stoja proti rétorickým normám opísaným v rečníckych príručkách.

Takúto neškolenú rétoriku, získanú a uplatňovanú v každodenných jazykových výmenách („rétorika každodennosti"), označil G. A. Hauser (2008) ako *vernakulárnu rétoriku*. Je to reč, ktorá plynie mimo sféry oficiálnej moci, hoci s ňou môže vstupovať do interakcie. Vernakulárna rétorika pozostáva z rečových aktov, ktoré cirkulujú v rámci istej skupiny bez inštitucionálneho ukotvenia, často doslova na ulici, doma či prostredníctvom internetových kanálov. Hauserov pojem vernakulárnej rétoriky prispel k tomu, že sa rozsah pozornosti bádateľov v politickej rétorike rozšíril aj na neformálne a každodenné prejavy občianskej interakcie, cez ktoré bežný človek (každodenne) doslova praktizuje svoje občianstvo.

V súčasnosti je v súlade s vyššie uvedeným rozsahom subjektov občianskej rétoriky užitočné operovať zvlášť s pojmami *rečník* (v tradičnom zmysle slova ako jednotlivec, ktorý je schopný využiť prostriedky logosu, étosu a pátosu pri koncipovaní rečníckeho prejavu s cieľom presvedčiť) a *rétorický subjekt* (v širšom zmysle ako účastník rétorických výmen aj vernakulárnej povahy). Zaujímavá je však aj otázka vzťahu medzi nimi, pretože na deliberácii sa zúčastňujú spolu, hoci tradične bola zásluha za dobrý rečnícky prejav a vplyv pripisovaná silnej rečníckej osobnosti, ktorá je schopná pôsobiť presvedčivo. V dvadsiatom storočí sa však uvažuje o formovaní rétorickej identity v širších súvislostiach, hlavne s ohľadom na sociálny kontext rečníka (porov. McMillan – Harriger – Buchanan – Gusler 2018, s. 218). Rétorická identita jednotlivca vystupujúceho v občianskych záležitostiach je prepojená s občianskymi hnutiami, spoločenskými problémami, verejnou mienkou – preto je dôležité vnímať aj pri teoretickej reflexii kolektívny rámec rétorických prejavov. Občianski rečníci – tí, ktorí vystupujú aj za ďalšie občianske subjekty záujmovej skupiny (cyklistov, opatrovateľky, zamestnancov školstva a pod.) – si sami spravidla uvedomujú limity svojej individuálnej identity. Nevystupujú ako jednotlivci, ale zakladajú iniciatívy. Kolektívnosť je priamo spätá s ich možnosťami vplyvu a s možnosťami úspechu presadenia návrhov. Presadzované návrhy reflektujú kolektívne potreby; potreby občana-jednotlivca vyplývajú z jeho prepojenosti so skupinou a od veľkosti tejto skupiny závisí aj rétorická sila individuálneho rečníka (preto je častým nástrojom občianskej rétoriky využívanie petícií).

6. RÉTORICKÉ PROCEDÚRY V OBČIANSKEJ RÉTORIKE

Samotná verejná výmena názorov, zvažovanie možností v otvorenej diskusii je len prvým úsekom na ceste pri presadzovaní verejných záujmov, ktoré má viesť k zmene status quo. Tým druhým je vyjednávanie s autoritami či držiteľmi moci. J. Plichtová (2010) vydeľuje tri procedúry, prostredníctvom ktorých získavajú legitimitu kolektívne rozhodovania v liberálnych demokraciách. Sú nimi hlasovanie, deli-

berácia a vyjednávanie. Z nich len posledné dve môžeme považovať za rétorické procedúry, pretože sa nezaobídu bez jazykovej komunikácie, a to takej, v ktorej zohráva ústrednú rolu ovplyvňovanie. V občianskej rétorike teda môžeme vyčleniť dve rámcové rétorické procedúry:

1. *Deliberáciu vo vlastnom zmysle slova* – možno ju charakterizovať v zhode s Plichtovou (2010, s. 517) ako procedúru rozpravnú, diskusnú. Je orientovaná z veľkej časti smerom dovnútra kolektívu (k ostatným občianskym subjektom), ktorý pozostáva z jednotlivcov s rôznymi – i protichodnými – predstavami, názormi a záujmami. Táto rozprava spočíva vo verejnom zvažovaní jednotlivých alternatív riešenia pomenovaného problému, vo vyjasňovaní si názorových rozdielov, v argumentačnej výmene, ktorej výsledkom má byť konsenzus – teda zhoda postavená na vzájomnom porozumení, na základe čoho sa individuálne subjekty stotožňujú so spoločným rozhodnutím.

2. *Negociáciu* ako vyjednávaciu procedúru – v rámci nej občiansky subjekt rokuje s autoritami a reprezentantmi moci pri presadzovaní návrhov. Aktéri vyjednávania sú reprezentanti protirečivých záujmových zoskupení vo výrazne asymetrických pozíciách z hľadiska moci. V tomto momente je aj podstata občianskej rétoriky – cieľom je presvedčiť a priori silnejšieho súpera. Pri negociácii stojí občiansky zástupca s predmetom svojej zaangažovanosti proti zväčša ťažkopádnemu a málo pružnému byrokratickému molochu, existujúcej legislatíve či systému zaužívaných praktík. Tento proces sa spravidla odohráva v zákulisí a aktéri nemajú záväzok sledovať spoločný záujem. Cieľ vyjednávania charakterizuje Plichtová (2010, s. 517) ako dohovor, dohodu, ktorá vytvorí podmienky na koexistenciu súťaživých záujmov, bez ohľadu na porozumenie protistrane, bez nevyhnutnosti pochopenia jej spôsobu uvažovania a konania. Kľúčovou praktikou v rámci negociácie je lobing, teda ovplyvňovanie politických činiteľov (zákonodarcov, poslancov, úradníkov, hospodárske subjekty) pri presadzovaní skupinových záujmov. Zatiaľ čo pri vlastnej deliberácii majú významné miesto prostriedky humanizačnej rétoriky (zvyšovanie spoločenského povedomia adresáta, odstraňovanie medzier v poznatkoch a informáciách, objasňovanie problému), pri dosahovaní dohody v rámci negociácie sa využívajú účelové prostriedky persuazívnej rétoriky, a to vrátane manipulácie (s informáciami, časom, emóciami).

Občiansku rétoriku predstavujú jazykové prejavy realizované v rámci oboch menovaných rétorických procedúr, pričom viditeľná je tá prvá. Deliberácia ako verejná rozprava sa odohráva pred očami verejnosti a zahŕňa okrem tradičných rečníckych foriem (parlamentný prejav, agitačný prejav na proteste či demonštrácii, politická debata) i novšie či netradičné rétorické prejavy a deliberatívne praktiky podmienené rozvojom komunikačných technológií. Väčšina z nich sa odohráva na sociálnych sieťach a predstavuje digitálnu rétoriku[7]: umiestňovanie statusov, vlogov,

[7] Pojem *digitálna rétorika* zaviedol začiatkom 90. rokov v súvislosti s elektronickým priestorom Richard A. Lanham (1993), pričom za rétoricky relevantné sa v tejto koncepcii považujú i písané persu-

politických memov na sociálnych sieťach, organizovanie online café (či virtuálnych stretnutí pri káve). Občiansku rétoriku tvoria veľmi často parazitické útvary. Majú formu reakcie na prototext, ktorý predstavuje tradičný rečnícky žáner. Môže ísť napríklad o umiestňovanie komentárov na sociálnu sieť k aktuálne streamovanej tlačovej konferencii či diskusiu bežných ľudí pod statusmi, vlogmi či postmi politikov na sociálnych sieťach (Facebook, YouTube). Na sieti týchto útvarov sa ukazuje, že podstata rétorického účinku sa neformuje len v rámci uceleného rečníckeho prejavu, ale cirkuláciou výrazov, opakovaním motívov v rozmanitých rétorických formách od rôznych pôvodcov.

7. FUNKCIE INKLUZÍVNEJ RÉTORIKY (SO ZRETEĽOM NA SOCIÁLNY PROBLÉM DISKRIMINÁCIE A VYKORISŤOVANIA VYBRANEJ PROFESIJNEJ SKUPINY PRACUJÚCEJ V ZAHRANIČÍ)

Možnosť slobodnej sebarealizácie je jednou stranou mince, na opaku ktorej je nerovnosť zúčastnených. Nerovnosť vyplýva napríklad z nerovnomernej distribúcie vzdelania, morálnych či rétorických dispozícií subjektov, ktoré majú zabezpečiť argumentačnú výmenu, z nerovnocenných možností prístupu k informáciám. To spôsobuje silnú asymetriu východiskových pozícií pre účasť na verejnej rozprave i následnej negociácii. Samotná existencia osobnosti rečníka v role lídra je istým kompenzačným prostriedkom tejto nerovnosti, aj ten však rokuje s inštitúciami a reprezentantmi moci z nevýhodnejšej pozície.

Nerovnosť je pre deliberatívnu demokraciu „patogén", ktorý spúšťa imunitnú odpoveď v podobe inkluzívnych mechanizmov. To navodzuje potrebu inkluzívnej rétoriky v záujme (1) *koordinácie* subjektov (koordinácia rôznych individuálnych či skupinových záujmov, názorov, intencií), (2) *kompenzácie* (kompenzácie deficitu) a (3) *solidarizácie* ako prostriedku posilňovania kolektivity. Tieto čiastkové funkcie charakterizujeme a ilustrujeme na rétorike iniciátorky záujmového spoločenstva IG24[8] a zakladateľky spolku Iniciatíva24 Simony Ďurišovej[9]. Tieto združenia zastu-

azívne útvary na sociálnych sieťach (posty, statusy, komentáre) a obrazový materiál. Digitálna rétorika pri takomto ponímaní rozsahu rétorických útvarov nadväzuje na o niečo staršiu *vizuálnu rétoriku*, ktorá vznikla na idei prenosu rétorickej schémy zo slovesnej sféry na vizuálnu látku (za jej zakladateľa možno považovať R. Barthesa, 1964).

[8] IG24 (Interessengemeinschaft der 24h-Betreuer_innen) – Záujmové spoločenstvo opatrovateľov a opatrovateliek.

[9] Simona Ďurišová je zakladateľka spolku Iniciatíva24 – Záujmové zastúpenie slovenských opatrovateliek a opatrovateľov pracujúcich v Rakúsku v 24-hodinovom opatrovateľstve. Tento spolok je jednou z momentálne dvoch súčastí nadnárodného spolku IG24 (okrem neho sem patrí i spolok DREPT ako zastúpenie rumunských opatrovateľov a opatrovateliek). Rozhovor so S. Ďurišovou ponúkol slovenský Denník N:

Slovenka donútila Rakúsko, aby s opatrovateľkami rokovalo o podmienkach ich práce. Predmetom našej analýzy boli jednak vlogy S. Ďurišovej zverejnené na platforme YouTube (vlog č. 1 – vlog

pujú opatrovateľov a opatrovateľky (momentálne zo Slovenska a z Rumunska), ktorí/ktoré pracujú v Rakúsku v 24-hodinovom opatrovateľstve. Pohnútkou na vytvorenie týchto občianskych platforiem bol problém vykorisťovania a diskriminácie – takto prežívajú a pomenovávajú problém predstaviteľky a predstavitelia sledovanej občianskej formácie.

7.1 Koordinačná funkcia inkluzívnej rétoriky

Do rozpravy o konkrétnom predmete verejného záujmu sa zapájajú jednotlivci a skupiny s rozdielnymi, i konkurenčnými predstavami a záujmami vo vzťahu k diskutovanej otázke. Funkciou uplatňovanej rétoriky je smerovať k pretváraniu súťažných záujmov jednotlivcov a skupín na spoločné záujmy a kooperatívne ciele. Podstatným príznakom úspešnej deliberácie je komunitná inkluzívnosť spočívajúca v prekonávaní horizontálnych rozdielov v záujmoch, intenciách, potrebách a názoroch jednotlivcov a skupín. Občiansky rečník v role lídra hovorí komunitne – nejde tu spravidla o využitie konkrétnej jazykovej variety, ktorá by bola spoločná pre oslovovanú skupinu (pretože jednotlivci združení na základe občianskych tém sú jazykovo veľmi diferencovaní), ale o explicitné preferovanie kolektívneho adresáta či kolektívneho riešenia problému pred zdôrazňovaním svojej agendy. V rétorike je nápadné zdôrazňovanie spoločného cieľa nadradeného nad individuálnymi záujmami. V sledovanom prípade Iniciatívy24 zakladateľka reaguje na roztržky v skupine (o ktorých jej referovali opatrovateľky v osobných správach) a explicitne zdôrazňuje potrebu eliminovania konfliktov, za ktorými sú individuálne záujmy. Až karhajúco napomína, že na dosiahnutie spoločného cieľa je potrebné brať ohľad na potreby kolegýň, vymeniť sa s nimi na turnuse v čase pandémie a včleniť ich do pracovného procesu (hoci klient môže požadovať v čase pandémie opak, teda aby sa opatrovateľky nevymieňali, pretože to predstavuje pre neho nižšie riziko nákazy).

7.2 Kompenzačná funkcia inkluzívnej rétoriky

Súčasťou deliberatívnej (rozpravnej) fázy občianskej rétoriky je kompenzácia vedomostného či informačného deficitu, kvôli ktorému môže byť občan zneužívaný či paralyzovaný v riešení nevýhodnej situácie. Dôležitú úlohu v tomto smere zohráva občiansky rečník v role lídra, ktorý oslovuje publikum, ktorého veľká časť z rôznych dôvodov nemá kapacity hájiť svoje záujmy. Dôvody môžu byť rozmanité – v sledovanom prípade Iniciatívy24 líderka Simona Ďurišová predpokladá, že sa predstaviteľky oslovovanej občianskej skupiny (opatrovateľky) neorientujú v byrokracii, v trhových praktikách (poplatky agentúr) a právnych úpravách týkajúcich sa ich statusu a práv, ktoré sú spravidla veľmi komplexné (navyše sú v jazyku, ktorý

č. 9) v období 7. 4. 2020 – 4. 6. 2020 (z týchto vlogov pochádzajú aj príklady), jednak facebooková stránka s názvom *Iniciatíva za zlepšenie podmienok v 24h opatrovaní*. Odkazy na citované vlogy i na rozhovor so S. Ďurišovou uvádzame za textom v súpise použitej literatúry.

nie je ich materinským a vo veľkej časti prípadov ho neovládajú na dobrej úrovni). Súčasťou občianskej rétoriky je aj objasňovať podstatu problému, príčiny jeho vzniku, to, v akom právnom rámci je problém ukotvený, kto je druhá strana, s ktorou treba viesť dialóg, aby sa podmienky zmenili, kto sú ďalší účastníci diania a pod. Rečnícke pôsobenie charakterizuje zosilnená akomodačná zložka v prejave. Ten sa vyznačuje prediktabilitou medzier v znalostiach (jednotlivé diely vlogu S. Ďurišovej sú zamerané na vysvetľovanie toho, čo je lohndumping, fiktívna živnosť, aké sú dôvody nízkej penzie, aké sú úžernícke praktiky agentúr), schopnostiach a zručnostiach predpokladaného adresáta (mnohé opatrovateľky sa neorientujú vo webovom prostredí, nedokážu v elektronickej dobe samy vykonať všetky kroky potrebné na svoje lepšie fungovanie, napr. elektronickú registráciu, zakladanie elektronických účtov v aplikáciách úradov či elektronické vypĺňanie formulárov a pod.). Tieto medzery im sťažujú či znemožňujú prekročenie limitov nevýhodného postavenia a funkciou občianskej rétoriky je ich kompenzácia (v podobe poučenia či poskytnutia návodu).

7.3 Solidarizačná funkcia inkluzívnej rétoriky

Solidarizačná funkcia spočíva v posilňovaní kolektivity, ktorá do istej miery vyrovnáva asymetriu sociálnych pozícií (zakladanie iniciatív, spolkov, združení). Občianski rečníci v role lídrov v explicitnej rétorike budujú citový aj vedomý solidarizačný vzťah. Rétorika sledovanej iniciatívy obsahuje silný apel na kolektivitu (*musíme sa spojiť*, *musíme vytvoriť silnú základňu*; *držať spolu*; *zorganizovať sa medzi sebou*, *spojiť sa*, *spolupracovať na tom*, *aby sa systém menil* a pod.), a to hlavne cez poučenie/docere (*treba si uvedomiť*, *musíte pochopiť*) a výzvu k činu/movere (*je nutné a dôležité podpisovať petíciu vo väčšom množstve a rýchlejším tempom*; *vždy sa musí dotknutá skupina ozvať*; *hlasy dotknutej strany musia byť zvučné*; *musíte strhnúť na seba pozornosť a poukázať na problémy*; *treba zozbierať silu*). Kolektívnosť je priamo spätá s možnosťami vplyvu (*urobiť masívny mediálny a politický tlak*) a úspechu presadenia návrhov v negociačnej fáze občianskej rétoriky. Súčasťou solidarizácie v prípade sledovanej iniciatívy je i vymedzenie sa voči iným kolektívom, ktoré majú protichodné či konkurenčné záujmy *(rakúski klienti*, *rakúska vláda*, *rumunské opatrovateľky*), neraz i s charakterom dráždenia/concitare (*to je neslýchané*, *čo si rakúska vláda dovolí voči vám*). Významnú úlohu pri solidarizácii má existencia lídra a jeho osobnosť, ktorá sa pretavuje do rétorického étosu. Kolektivita sa tak upevňuje aj cez sympatie a dôveru k nemu/conciliare (S. Ďurišová sa predstavuje ako absolventka univerzitného štúdia v oblasti sociálnych a ekonomických vied a medzinárodného práva; ako dcéra, ktorá absolvovala detstvo s rodičmi pracujúcimi v oblasti 24-hodinového opatrovateľstva).

Okrem týchto primárnych, vnútrokomunitne zameraných funkcií má občianska rétorika funkciu upozorniť na spoločenský problém aj subjekty, ktoré nie sú na ňom

priamo zainteresované (viditeľnejšie je to v súvislosti s problémami sexuálnych alebo národnostných menšín), získať ich podporu a zapojiť ich do diania spätého s riešením problému na nadkomunitnej, ideálne celospoločenskej úrovni (porovnajme napr. účasť rodín s deťmi na pochodoch Pride). Naplnenie tejto úlohy dokladá aj sledované spoločenstvo IG24, ktoré na svojej webstránke[10] s uspokojením konštatuje, že sa bezprecedentne zvýšil záujem verejnosti o profesijnú skupinu opatrovateľov a opatrovateliek. Výsledkom inkluzívnej deliberácie je teda i rozširovanie možnosti porozumenia požiadavkám a nárokom rôznych občianskych subjektov, ich akceptovanie a prípadná podpora.

8. ZÁVER

Deliberatívna demokracia (ako politický rámec) a radikálna demokratizácia (ako spoločenská tendencia) na jednej strane rozširuje možnosti občianskej sebarealizácie, vystúpenia vo verejnom priestore a ovplyvnenia rozhodnutí, avšak sprevádza ju aj zvýraznenie rozdielov a nerovností. To si vyžaduje rétorické pôsobenie zamerané na koordináciu, kompenzáciu a solidarizáciu. Sú to primárne funkcie inkluzívnej rétoriky dôležité v rozpravnej fáze občianskej rétoriky (teda v deliberácii vo vlastnom zmysle), nie v priamom vyjednávaní s mocou (negociácii). Podstatným efektom inkluzívnej rétoriky je i zapojenie občanov, ktorí nie sú zainteresovaní na probléme primárne. Deliberácia neprebieha len medzi dvoma zúčastnenými stranami, ktoré vyjednávajú, ale je to proces, ktorý umožňuje oboznámiť širšiu verejnosť s problémami minorít, občianskych skupín a kolektívov, voči ktorým by inak občan zostal nevšímavý. Miera otvorenosti dnešného občana tejto ponuke je o to väčšia, že občianska zaangažovanosť je v súčasnosti pre mladšie generácie i trendovou záležitosťou. Občiansky aktivizmus je vnímaný pozitívne, ako súčasť životného štýlu a zároveň prestížna forma sebarealizácie. To zvyšuje inkluzívny potenciál občianskej rétoriky (a širšie inkluzívnej deliberácie), ktorej výsledkom je i rozširovanie možnosti porozumenia požiadavkám a nárokom rôznych občianskych subjektov a ich následná podpora.

Bibliografia

ARISTOTELES (2009): *Rétorika*. Prekl. Peter Kuklica. Martin: Thetis. 260 s.

BARTHES, Roland (1964): *Rhétorique de l'image*. In: Communications, 4, s. 40 – 51.

DOLNÍK, Juraj (2021): *Jazyk v sociálnej praxi*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 222 s.

DRYZEK, John, S. (2002): *Deliberative Democracy and Beyond: Liberals, Critics, Contestations*. Oxford: Oxford University Press. 195 s.

[10] https://ig24.at/sk/

HAUSER, Gerard A. (2008): Rhetoric, Vernacular. In: W. Donsbach (ed.): *The International Encyclopedia of Communication*. John Wiley & Sons, Ltd. 2008, s. 1 – 3.

HAUSER, Gerard, A. (1999): *Vernacular Voices. The Rhetoric of Publics and Public Spheres*. Columbia, South Carolina: University of South Carolina Press. 335 s.

KOCK, Christian – VILLADSEN, Lisa S. (2012): Introduction: Citizenship as rhetorical practice. In: C. Kock – L. S. Villadsen (eds.): *Rhetorical citizenship and public deliberation*. University Park: Pennsylvania University Press, s. 1 – 12.

KRAUS, Jiří (2011): *Rétorika v evropské kultuře i ve světě*. Praha: Karolinum. 250 s.

LANHAM, Richard A. (1993): *The Electronic Word: Democracy, Technology and the Arts*. Chicago: University of Chicago Press. 302 s.

McMILLAN, Jill, J. – HARRIGER, Katy, J. – BUCHANAN, Christy, M. – GUSLER, Stephanie (2018): The New Civic Persona. Organizational/Institutional Citizenship Reimagined. In: Ø. Ihlen – R. L. Heath (eds.): *The Handbook of Organizational Rhetoric and Communication*. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, Inc., s. 215 – 227.

MISTRÍK, Jozef (1980): *Rétorika*. 2., upravené vydanie. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo. 220 s.

ORGOŇOVÁ, Oľga (2020): Jazyk – reč – sociálna inklúzia. In: *Jazykovedný časopis*, roč. 71, č. 2, s. 269 – 280. DOI: https://doi.org/10.2478/jazcas-2020-0026.

PLICHTOVÁ, Jana (2010): Občianska deliberatívna demokracia a podpora jej cieľov na Slovensku. In: *Sociológia*, roč. 42, č. 5, s. 516 – 547.

RIPKA, Ivor (2012): Epistula non erubescit (Reflexie o epištolách, ich antických autoroch a rétorike). In: J. Kesselová – M. Imrichová (eds.): *Epištoly o jazyku a jazykovede*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, s. 18 – 25.

SLANČOVÁ, Daniela (2001): *Základy praktickej rétoriky*. Prešov: Vydavateľstvo Náuka. 211 s.

Internetové zdroje

Ďurišová, Simona: Vlog č. 1: Úvodné informácie k „Iniciatíve na zlepšenie podmienok v 24h opatrovaní“. Dostupné na: https://www.youtube.com/watch?v=WC1wuxLrcLY&t=3s (Cit. 15. 11. 2021)

Ďurišová, Simona: Vlog č. 2: Koronakríza a 24h opatrovanie. Dostupné na: https://www.youtube.com/watch?v=abYCyltL4LM (Cit. 15. 11. 2021)

Ďurišová, Simona: Vlog č. 3: Petícia, Härtefallfonds & iné info. Dostupné na: https://www.youtube.com/watch?v=wrXtIvJjTJs (Cit. 15. 11. 2021)

Ďurišová, Simona: Vlog č. 4: Fiktívna živnosť. Dostupné na: https://www.youtube.com/watch?v=lwj2rmNO4Sk&t=2s (Cit. 15. 11. 2021)

Ďurišová, Simona: Vlog č. 5: Prečo máte nízku penziu a ako to súvisí s fiktívnou živnosťou? Dostupné na: https://www.youtube.com/watch?v=m2ltyH70pmU&t=1237s (Cit. 15. 11. 2021)

Ďurišová, Simona: Vlog č. 6: Štátna karanténa, problémy s transportom, existenčné problémy. Dostupné na: https://www.youtube.com/watch?v=P58kW4byB_w&t=375s (Cit. 15. 11. 2021)

Ďurišová, Simona: Vlog č. 7: Činnosť agentúr v 24 h opatrovaní. Dostupné na: https://www.youtube.com/watch?v=I2FesWsfDTc (Cit. 15. 11. 2021)

Ďurišová, Simona: Vlog č. 8: Lohndumping. Dostupné na: https://www.youtube.com/watch?v=v1G_Sdh5nlI&t=180s (Cit. 15. 11. 2021)

Ďurišová, Simona: Vlog č. 9: Provízie agentúr. Dostupné na: https://www.youtube.com/watch?v=mt6jXQ4rQEY (Cit. 15. 11. 2021)

Nadácia otvorenej spoločnosti: Storytelling Ján Kuciak. Dostupné na: https://www.youtube.com/watch?v=3BAVafHeyOU (Cit. 15. 11. 2021)

Sudor, Karol: Slovenka donútila Rakúsko, aby s opatrovateľkami rokovalo o podmienkach ich práce. In: Denník N. 30. 7. 2021. Dostupné na: https://dennikn.sk/2486722/slovenka-donutila-rakusko-aby-s-opatrovatelkami-rokovalo-o-podmienkach-ich-prace/ (Cit. 10. 11. 2021)

https://ig24.at/sk/